

A tokaj-hegyaljai zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének főbb vonásai a 18-19. században

„Nem száradna-e sokra minden produktuma,

ha azt házánál nem keresné a zsidó?”

(Széchenyi István, Hitel)

Bevezetés

Jelen dolgozat a tokaj-hegyaljai zsidóság 18-19. századi gazdaság- és társadalomtörténetének vázlatos összefoglalására vállalkozik, vizsgálati fókuszpontba állítva a zsidóság szőlő- és borgazdasági komplexumban elfoglalt szerepét és történeti megítélését. A tanulmány a témában elvégzett eddigi kutatások eredményeinek rövid összegzésén és értékelésén túl elsősorban azt vizsgálja, hogy a történeti kutatás által a „fejlődés motorjaként” is aposztrofált zsidóság a kortársak szemében miképpen jelent meg, s ez a kép milyen változásokon ment keresztül a tárgyalt időszakban. A tokaj-hegyaljai zsidóság problémakörének vonatkozó irodalma roppant széleskörű: a néprajz és a történettudomány – ezen belül a gazdaság- és társadalomtörténet – szempontjából is kiemelt jelentőségű téma régóta a kutatás homlokterében szerepel. A rövid kutatástörténeti áttekintés első helyére kívánczik Balassa Iván ez irányú munkásságának említése. A Zemplén-hegység népi kultúrájának feltárásában elévülhetetlen érdemeket szerzett néprajzkutató a tokaj-hegyaljai borászat kérdéseinek átfogó igényű, monografikus feldolgozása mellett a hegyaljai zsidóság szőlőhöz és borhoz fűződő kapcsolatrendszerét több, levéltári forráskutatást is magában foglaló tanulmányában vizsgálta.¹ A történeti földrajz és a demográfia kutatási szempontjai szerint értékelte Tokaj-Hegyalja 1840 és 1941 közötti zsidó népességét Frisnyák Sándor, utalva a zsidóság gazdasági, társadalmi és szellemi életben betöltött jelentőségére.² A zsidóság betelepülésének és északkelet-magyarországi migrációjának kérdéseit a történeti Szabolcs, Borsod és Zemplén vármegyék vonatkozásában Gábor Anna vizsgálta közelmúltban megjelent munkájában.³ A borkereskedelem, borkivitel tárgy körének átfogó megismeréséhez máig megkerülhetetlen Komoróczy György munkája.⁴ Bartha István a 19. század első felére fókuszálva kutatta ezt a kérdéskört.⁵ Hőgye István elsősorban a megtelepedést követő, korai időszak fennmaradt levéltári forrásai alapján értékelte a hegyaljai görögök és zsidók árucserében betöltött szerepét.⁶ Komoróczy Géza a magyarországi zsidóság történetét feldolgozó, páratlan alaposággal megírt monumentális munkájában külön alfejezetben tér ki a zsidó borkereskedők szerepére, a Hegyalja borkereskedelmében betöltött tevékenységük megítéléséhez döntő fontosságú, korábban még közöletlen forrásanyag hivatkozásával.⁷ A zsidóság Északkelet-Magyarország 19-20. századi gazdaságában és

¹ BALASSA 1974, BALASSA 1982, BALASSA 1991

² FRISNYÁK 1997

³ GÁBOR 2014

⁴ KOMORÓCZY 1944

⁵ BARTHA 1974

⁶ HŐGYE 1986

⁷ KOMORÓCZY 2012

társadalmában betöltött szerepével Csíki Tamás több alapvető munkájában foglalkozott, külön hangsúlyt fektetve a borvidék 19. századi gazdasági, közigazgatási és szellemi centrumának számító Sátoraljaújhely zsidóságának társadalomtörténeti vizsgálatára.⁸ A hegyaljai mezővárosok roppant gazdag helytörténeti irodalmából kiemelten fontosak Bencsik János és Zelenák István Tokaj, valamint Csorba Csaba Sátoraljaújhely zsidósága kapcsán publikált kutatásai.⁹ A zsidóság Tokaj-Hegyalja borászatában betöltött szerepéről – hangsúlyozva a borászati technológia területén általuk közvetített újítások jelentőségét – legutóbb Ungváry Krisztián értekezett.¹⁰ A borvidék egykori zsidóságához roppant gazdag, bár néhány üdítő kivételtől eltekintve folyamatosan pusztuló épített örökség köthető. A hegyaljai zsidóság építészeti emlékeinek felmérését és összegzését átfogó alapossgal Benkő Agnes és Wirth Péter végezte el közelmúltban megjelent munkájukban.¹¹ Annak ellenére, hogy a fentebb áttekintett – s ugyanígy a külön itt kiemelésre nem kerülő, de a dolgozat vonatkozó részeinél hivatkozott feldolgozások – kivétel nélkül levéltári forráskutatáson alapulnak, a témára vonatkozó iratanyag átfogó és szisztematikus közlése és értékelése még korántsem tekinthető teljesnek. A családi levéltárak szerződéses anyagai elsősorban a megtelepedést követő időszak társadalomtörténeti kérdéseire: a betelepülő zsidóság és az őket befogadó helyi társadalom viszonyrendszerére vonatkozóan tartalmazznak még kiaknázatlan adatokat. A 18. század első évtizedeitől elsősorban Zemplén vármegye nemesi közgyűlési irataiban rendszeresen és mind nagyobb számban maradtak fenn olyan forráscsoportok – így adófizetésre kötelező utasítások, különböző bérleti szerződések – amelyek a zsidóság zemplén vármegyei gazdasági és kereskedelmi térfoglalásának árnyaltabb megrajzolásához kínálnak lehetőséget. Az MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárának Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára (további hivatkozásokban: MNL BAZ ML SA) vonatkozó forrásanyagainak teljes körű feldolgozása még elvégzendő feladat a jövőbeni kutatás számára.

A 18-19. századi zsidó bevándorlás általános jellemzői

A magyarországi zsidók a középkortól kezdve az európai zsidó diaszpóra részének számítottak, saját jogon nem kötődhettek az országhoz, királyi engedély alapján, vagy mint időlegesen az országban tartózkodók bírhattak jogi státussal. Jelenlétükről számos középkori adat áll rendelkezésünkre, azonban valós létszámukról a 18. század elejéig még becslésszerű adatokat sem igen találunk. A török háborúk lezárulta utáni, nagyszabású 18. századi telepítési politikába illeszkedett a zsidók újkori betelepülése, annak ellenére is, hogy III. Károly 1723. évi CIII. tc.-e „Az ország benépesítéséről” – nem lévén szabad emberek – szoros értelemben rájuk nem vonatkozott.¹² A zsidóság magyarországi letelepedése, illetve kezdeti bevándorlása nem szervezett formában, nagyobb csoportokban történt – mint például a német telepesek esetében ez általános volt – hanem egyes aktív elemek vállalkozásait kereshetjük ebben. A nyugati országrészekbe már Buda visszafoglalását (1686) követően aránylag gyorsan és nagy ütemben megindult a zsidó bevándorlás, német, osztrák és morva területekről. Az ország nyugati régióiba beáramló morvaországi zsidóság igyekezett az általuk korábban már ismert kereskedelmi útvonalak mellett lévő nemesi uradalmak igazgatási centrumaiban gyökeret verni. Itt a jelentős arisztokrata családok – így a Pálffyak, vagy az Eszterházyak – tisztán gazdasági megfontolásból nyitottak voltak a zsidóság betelepülése

⁸ CSÍKI 1999a, CSÍKI 1999b, CSÍKI 1999c, CSÍKI 2003

⁹ BENCSIK 1991, BENCSIK 1992, BENCSIK 1996 ZELENÁK 1990, ZELENÁK 2014 CSORBA 2011

¹⁰ UNGVÁRY 2015

¹¹ BENKŐ-WIRTH 2015

¹² KOMORÓCZY 2012 I. 585-587.

ügyében, ezt szükség esetén védlevelek kiállításával nyomatékosították is.¹³ A magyarországi helyzet jellegzetességének számított, hogy bár a városok a legkülönbözőbb módon próbálták korlátozni a zsidók megtelepedését és lakhatását, általános érvényű korlátozás sem a lakóhely, sem pedig a háztartások száma tekintetében nem volt érvényben.¹⁴ A szabad királyi városok esetében fennálló letelepedési tilalom miatt a rendi társadalmon kívül álló zsidók elsősorban vidéki uradalmi centrumokban, falvakban és mezővárosban telepedtek le, ezzel a magyar mezőgazdaság központjaiba jutottak, s állandó kapcsolatba kerültek a földbirtokos nemességgel.¹⁵ A magyarországi zsidó bevándorlás aktív időszaka nagyjából másfélszáz évig, a 18. század elejétől az 1867-es kiegyezést követő évekig, évtizedig tartott, melynek során változó intenzitású, de mindvégig rendkívül dinamikus bevándorlás adatolható.¹⁶ A migrációs hullám 1830 és 1870 között a galíciai nyomor, az 1846-os lengyelországi nemesi felkelés és parasztlázadást követő pogromok eredményeként érte el a csúcspontját. A legintenzívebb zsidó bevándorlási hullám 1846 és 1850 között zajlott le, a Galíciahoz közeli megyékben mintegy 25 ezer fős bevándorlási többletet eredményezve.¹⁷ A 18. század végéig mintegy 100.000 zsidó telepedett meg a Kárpát-medencében, mely szám a 19. század első felében további 130-140.000 újabb bevándorlóval egészült ki. A 19. századi népszámlálások alapján pontosan felvázolható a zsidó lakosság számbeli növekedése. Az 1869. évi 542.279 fő és az 1880. évi 624.826 fő egybevetése azt mutatja, hogy a növekedés évi 14-15 ezrelék.¹⁸ Az ezt követő évtizedek mérlege már negatív, az 1890 és 1910 közötti statisztikai adatok alapján több kivándorló hagyta el Magyarországot, mint amennyi érkezett. Ebben a folyamatban a Magyarországra történő bevándorlás mérséklődése legalább olyan súllyal esett latba, mint a fokozatosan élénkülő kivándorlás. Az 1867-es kiegyezést követő évtizedekben a megvalósuló emancipáció ellenére a galíciai zsidó bevándorlás fő célállomása már nem Magyarország, hanem sokkal inkább Ausztria, majd ezt követően legfőképpen Amerika lett.

Zsidó bevándorlás Tokaj-Hegyaljára

A 17. században Zemplén vármegye – hasonlóan Felső-Magyarország keleti vármegyéihez: Sároshoz, Unghoz, Bereghez, Máramaroshoz – zsidók által még csak szórványosan lakott területnek számított. A török kiűzését követő évtizedek spontán és szervezett külső migrációs folyamatai viszont jelentős mértékű népességnövekedést eredményeztek. Ezen folyamatok részeként emelkedett a magyarországi zsidóság, s ezen belül a zempléni zsidóság lélekszáma is – igaz számottevő mértékben csak a 18. század második felétől. A Tokaj-Hegyaljára bevándorló zsidóság első csoportjairól még részletes – foglalkozásra is kiterjedő összeírások készültek, ám utóbb ezek mind gyérebbé váltak, így a hegyaljai zsidóság létszámának alakulásáról az első modern népszámlálásig (1869) pontos és megbízható forrásadataink nem állnak rendelkezésre. A korai összeírások adatai inkább a tendenciák vizsgálatára tűnnek alkalmasnak. Zemplén megyében a Szepesi Kamara már a 17. század végén is készített bizonyos összeírásokat az ott élő zsidókról, akik ekkortájt még csak a megye északi részén laktak, haszonbérletből és kereskedésből élve. Az 1720-as években már a megye déli részein is megtelepedtek, a későbbi nagy zsidó közösségek lakóhelyein

¹³ PIETSCH 2003 79.

¹⁴ KOMORÓCZY 2012 I. 810.

¹⁵ PIETSCH 2003 78.

¹⁶ A kérdésről átfogó alaposággal, a korszak összeírási, népszámlálási adatait elemezve Varga László értekezett VARGA 1992 72.

¹⁷ VARGA 1992 72.

¹⁸ KOMORÓCZY 2012 II. 271

ekkor már több zsidó család élt.¹⁹ Ezt támasztja alá az 1723/24-ből fennmaradt, a hegyaljai járásban élő, árendát fizető zsidók összeírása. Ekkor Bodrogkeresztúron és Tolcsván laktak a legtöbben (7-7) (Erdő)Bényén 4, Tokajban, Sáros(Nagy)Patakon két-két, míg Szerencsen és Vámosújfalun egy-egy zsidót írtak össze.²⁰ Az 1730-as években már 500 fő körül alakult a Hegyalján élő zsidók száma. 1759-ben 585, 1770-ben 895 zsidó élt Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban és falvaiban, lélekszámuk ekkor a borvidék összlakosságának mintegy 2-2.2 %-át jelentette.²¹ A 18. század 70-es éveiben megkezdődött geopolitikai változások által generált, egyre intenzívebbé váló beáramlás hatása a 19. század első felének népességstatisztikáiban már egyértelműen tetten érhető. Az 1836-os népszámlálási adatok alapján Tokaj-Hegyalja településeinek zsidó lakossága a következőképpen alakult: Abaújszántó: 1193, Bodrogkeresztúr: 239, Bodrogolaszi: 15, Szegi: 34, Erdőbénye: 6, Erdőhorváti: 100, Mád: 800, Mezőzombor: 102, Olaszliszka: 170, Ond: 16, Sáradsadány: 15, Szegilong: 30, Sárospatak: 450, Sátoraljaújhely: 1125, Tarcal: 234, Tállya: 340, Tokaj: 173, Tolcsva: 602, Vámosújfalú: 6.²² Mindent egybevetve tehát Tokaj-Hegyalja zsidó lakossága 5650 fő volt a népszámlálás évében. Fényes Elek statisztikája szerint 1850-ben Zemplén vármegye teljes zsidó lakosságának a létszáma 14988 fő volt.

Tokaj-Hegyalja zsidóságának társadalmi szerkezete – s ez általánosságban elmondható a magyar vidéki zsidóságról – korántsem volt homogén. A magas fokú vagyoni differenciáltság mellett származás tekintetében is jelentős, olykor belső feszültségeket is eredményező különbség írható le. A Magyarországon megjelenő zsidó lakosság két nagy kibocsátó centrumából, Morvaországból valamint Galíciából és Bukovinából egyértelműen ez utóbbi területek adták Zemplén vármegye, így Tokaj-Hegyalja zsidóságának döntő hányadát.²³ Míg a tömeges galíciai bevándorlás a 18. század hetvenes éveiben bekövetkezett geopolitikai változások eredménye volt, addig hegyaljai zsidóság alaprétege jóval lassúbb és békésebb folyamatok eredményeként és jóval kisebb lélekszámban morva területekről valamint Sziléziából vándorolt be a régióba.²⁴ A kibocsátó centrumok földrajzi különbözősége társadalomtörténeti vonatkozásban is lényeges differenciáltságot eredményezett a betelepülő zsidóság alap- és fedőrétege között. A morva területekről érkezett, a magyarnál polgárosodottabb társadalmi réteggént jellemezhető neológ zsidóság túlnyomórészt városokban telepedett meg, s nyitott volt az asszimilációra. A Magyarországra betelepültek második, fedő rétegét jelentő galíciai eredetű zsidóság ezzel szemben egy jóval merevebb, középkorias réteget képviselt, általánosságban rosszabb vagyoni helyzettel, nehezebb integrációs hajlammal és lehetőséggel.²⁵ A galíciai irányából bevándorló zsidóság elsősorban a határhoz közeli vármegyékben igyekezett letelepedni. A célállomások közül kiváltképpen jelentős volt Zemplén vármegye, s ezen belül különösképpen is Tokaj-Hegyalja mezővárosai és falvai. Az Északkelet-Magyarországon élő, túlnyomórészt Galíciából érkezett, haszid-

¹⁹ GÁBOR (tézisek) 7.

²⁰ CSORBA 2011 160.

²¹ FEISNYÁK 1997 69.

²² BALASSA 1982 8-9.

²³ Galiciáról 1772 és 1918 között beszélhetünk önálló történelmi egységként. Galícia, mint földrajzi megnevezés alatt a Zbrucs és Wislok folyók közti területet értjük, ezen a területen létezett 1087 és 1200 között a Halics-Volhiniai Fejedelemség, majd 1349-ig a Galíciai-Volhiniai Királyság. Egy rövid időszakot leszámítva 1772-ig Galícia a Lengyel Királyság része volt. Az első katonai felmérés szerint 1773-ban 224 981 zsidó élt Galíciában, az első jelentősebb kivándorlási hullám 1789 és 1797 között zajlott le. A 19. század végén megnőtt a zsidó bevándorlás Galíciába, s a belső migráció is megélnéült, így az ottani zsidóság létszáma az I. világháborúig egyenesen emelkedő tendenciát mutatott. KURDI 2005

²⁴ SCHEIBER 1982 177.

²⁵ VARGA 1992 74.

ortodox háttérű, erősebben vallásos zsidóság merevebben utasította el a befogadó társadalom kínálta asszimilációs lehetőségeket.²⁶ Ez éppúgy megnehezítette a zsidó emancipációért folytatott politikai küzdelmet, mint az ennek hatására vizionált, még inkább felerősödő keleti bevándorlástól való félelem. A tömeges galíciai beáramlást követően a magyarországi zsidóság két fő rétege között fentebb leírt különbség a már biztos megélhetéssel bíró, régebb óta itt élő zsidóság részéről – elsősorban egzisztenciafeltélesen alapuló – konfliktushelyzeteket is teremtett, melyek csak a 19. század közepére mérséklődtek.

Az 19. század elejének töredékes zempléni összeírásaiból kiderül, hogy az összlétszám felét már zempléni születésű családfők tették ki, az idegenből frissen betelepülők túlnyomó többsége továbbra is Galíciából érkezett. A régióban élő zsidó lakosság zöme ekkor még gyakran változtatta a helyét, mely egyfajta belső migrációt is eredményezett. Ennek oka abban lehet fel, hogy a zsidókkal kötött haszonbérleti szerződéseket évenként megújították, s ez lehetővé tette számukra a kedvezőbb feltételekkel kecsegtető helyváltást. A bérlet (árrenda) eredetileg nem a földnek, vagy a birtokoknak a bérlését jelentette, hanem a „iura regalia minora” azaz a kisebb regálék bérletét. A földesurak annak érdekében, hogy jövedelmük rendszeres és kiszámítható legyen, rendszeresen bérletbe adták a zsidóknak a pálinka- és sörfőzés, csapszék, korcsma, mészárszék, ritkább esetekben malmok haszonbérleti jogát.²⁷ A hegyaljai zsidó haszonbérlok és alhaszonbérlok legfőbb megélhetési forrásának a kocsmabérlet, valamint a szeszfőzés – Zemplénben különösen a pálinkafőzés – számított. Ezekre a gazdasági tevékenységekre a megye számos földesúri birtokán lehetőség nyílt, s ez nemcsak a bevándorlást és helyben maradást erősítette, hanem részbeni jövedelem felhalmozást is lehetővé tett, biztosítva a gazdasági felemelkedés útját. Az újabb hullámokban betelepülőknek nemcsak a már korábban gyökeret vert, s a tömeges bevándorlás miatt életkörülményeinek romlásától tartó hitsorsosaikkal, hanem (igaz nem következetes és állandó) hatósági tiltásokkal is számolniuk kellett. 1807-ben a városi nincstelenek számát jelentősen gyarapító galíciai bevándorlásra hivatkozva Újhelyből kb. 30 izraelita családot, a járásból pedig 83-at kiutasítottak. A kiutasítás azokra a családokra vonatkozott, melyek családfői 1790 után, engedély nélkül telepedtek meg. A zempléni levéltárban megmaradt, 1806-ban elrendelt zsidóösszeírás szerint a 83 kiutasított családfőből 3 Poroszországból, 64 Galíciából, 6 Sáros, 2 Máramaros, 1-1 Tolna, Szepes, Borsod vármegyéből, 5 pedig egyéb területekről érkezett Zemplénbe 1790 óta.²⁸

A növekvő bevételek hatására felgyorsult a zsidóság városokba költözésének folyamata. A borvidék mezővárosai a kedvező helyzeti energiáknak, valamint a specializált termelésnek köszönhetően egyedülálló piaci-kereskedelmi tömörülést alkottak. A hegyaljai mezővárosok által kijelölt termelési egységben a 18. század végétől fokozatosan növekvő gazdasági, majd részben ebből fakadóan igazgatási és politikai szerepet töltött be a zsidó népesség.²⁹ A zsidóság városokba költözésének egyik, igaz a kortárs törvényhozói hatalom szemében ellentmondásos módon megítélt eredménye a szőlőtermelés és borkereskedelem fellendülése lett. A zsidóság mezővárosokba történő beáramlásának folyamata a 18. század közepétől Sátoraljaújhely esetében különösen szignifikáns. Az 1730-as években Sátoraljaújhelyen 6 izraelita családot írtak össze, 1746-ban 12-t, 1770-ben már 25-öt 1811-ben 76-ot, 1821-ben pedig már 146 családot.³⁰

²⁶ A betelepülési hullámok migrációs adatainak részletes elemzéséről lásd: SEBŐK 2013.

²⁷ KOMORÓCZY 2012 I. 668.

²⁸ MNL BAZ ML SA Közgyűlési jegyzőkönyv 1807 322.

²⁹ FRISNYÁK 1997 74.

³⁰ CSÍKI 1999 52. lábjegyzet

A zsidók városokba településének folyamatát felgyorsította az ezt lehetővé tevő 1840-es törvény. Ebben az évben a 6011 fős zsidóság már több, mint 10 %-át jelentette Tokaj-Hegyalja összlakosságának. A fenti adatok alapján általánosságban kijelenthető, hogy a zsidóság a 19. század első felére a tokaj-hegyaljai borvidék meghatározó etnikumává vált, lélekszáma magasabb volt, mint a sváboké. A galíciai viszonyokkal szemben – annak ellenére, hogy az összeírások adatainak tanúsága szerint nincstelenek éppúgy előfordultak soraikban – Magyarország területén a zsidóság számára általánosságban véve a gazdasági-társadalmi felemelkedés lehetősége realizálódott. A 19. század középső harmadában folyamatosan nőtt a gazdasági aktivitásuk, mely a kis- és nagykereskedelem mellett a mezőgazdasági árutertermelésben, valamint a banki- és hiteltevékenységben egyaránt érzékelhető volt. Ezek a folyamatok az országos helyzethez mérten némiképpen eltérő hangsúllyal ugyan, de Tokaj-Hegyalja területén is érvényesültek. Az 1849-es emancipációt követően érzékelhető egy, az országon belüli kelet-nyugati irányú migráció, melyet a nagyobb gazdasági mozgástér lehetősége motivált. A régiót érintő vándorlási veszteséget azonban a Galíciából történő további bevándorlás mellett a magas természetes szaporodás is pótolta.³¹ 1880-ra a régió zsidó népességének lélekszáma 11638-ra emelkedett. A negyven esztendő alatt bekövetkezett gyarapodás több mint 93 %-os növekedést jelentett. Az 1840-ben a hegyaljai mezővárosok között a legnépesebb zsidó lakossággal bíró Abaújszántó elvesztette vezető helyét, a régió legfontosabb centrumaivá Tokaj és Sátoraljaújhely váltak. Tokajban 514 %-al, 189-ről 1161-re, Sátoraljaújhelyen 254 %-al, 1125-ről 3983-ra emelkedett a zsidó lakosság száma. Mindezeknek betudhatóan a hegyaljai zsidóság számbeli gyarapodása – igaz, lassuló mértékkel – de egészen 1920-ig folytatódott, ezt követően pedig fokozatosan csökkent. A régió összlakosságához mért arányuk 1880-ban érte el csúcspontját (19. 5 %). Hegyalja települései közül ebben az évben Sátoraljaújhelyen volt a legmagasabb a zsidó lakosság számaránya (35. 4 %), ezt követte Tolcsva (30. 5 %), majd Tokaj (25. 9 %). A korszakban egyértelműen Sátoraljaújhely számított a zempléni zsidóság első számú művelődési és gazdasági központjának, s a zsidóságé volt a település legnépesebb vallási felekezete, ami a magyar városok között kivételes helyzetnek számított.³² A 19-20. század fordulóján a borvidék zsidó népességének 90-95 %-a már a mezővárosokban élt.³³ 1887-ből ismert a sátoraljaújhelyi ortodox, status quo ante és a szefárd zsidó felekezetűek származási helye. A már a városban születettek aránya az ortodoxok között volt a legmagasabb – a férfiak körében 38, 4 5 –, a szefárd férfiaknak viszont alig ötöde volt újhelyi születésű. Mindhárom felekezetnél 10 % alatt volt a határon túlról érkezettek száma, azaz az első generációs – jellemzően Galíciából érkezett – bevándorlóké. Az ekkori összeírásban szereplők túlnyomó többsége belső zempléni migráció eredményeként érkezett a vármegye központjába. A 19-20. század fordulóján Újhely a magyarországi ortodox zsidó kultúra és a haszid mozgalom egyik legfontosabb központjának számított.³⁴ Ebben az időszakban a lakosság számarányához viszonyítva a fővárost követően itt élt a legtöbb zsidó. A hegyaljai szőlő- és borgazdaságot

³¹ TAMÁS 1999 279.

³² CSORBA 2011 226.

³³ FRISNYÁK 1997 73, valamint 2. táblázat.

³⁴ Az elnevezés a héber *haszid* szóból ered, jelentése „jámbor” illetve „lelkes”. A haszidizmus irányzata – melyet a racionális világné helyett a misztikus ideák köréből táplálkozó csodavárás jellemzett – a 18. század közepén, Podólia térségében alakult ki. Az elsősorban a szegény sorsú, pogromok és vérvádak által üldözött tömegeket megszólító új irányzat megalapítója a Best néven ismertté vált Izrael ben Elizer (1700-1760) volt. ³⁴ A haszidizmus központjává – Máramaros vármegye mellett – Északkelet-Magyarország vált. A régióba költöző, lengyel területekről érkezett zsidóság körében már ismert volt a haszid irányzat, a szórt megtelepedés pedig segítette a faluról falura vándorló haszid rebék, vagyis természetfölötti erővel bíró csodarabbik tevékenységét. A haszid irányzat első jelentős magyarországi személyisége Mózes Tietelbaum (1759-1841) sátoraljaújhelyi rabbi

csaknem teljesen megsemmisítő – 1886 és 1901 között Tokaj-hegyalja 14000 holdnyi szőlőterületét elpusztító – filoxéra jelentős társadalmi következményekkel járó migrációt is eredményezett.³⁵ A szőlőtermelés hosszan elhúzódó válsága érzékenyen érintette az ágazatban ekkorra már meghatározó szereppel bíró zsidóságot és – hasonlóan az 1873-as nagy kolerajárványhoz – hatással volt a régió 19. század utolsó harmadának zempléni népesedési folyamataira is. A Hegyalja gazdaságát döntő módon befolyásoló szőlő- és bortermeleési válság legérzékenyebben a hegyaljai zsidóság első számú gazdasági centrumának számító Sátoraljaújhelyt érintette. 1930-ban Tokaj-hegyalja zsidó közössége 11316 fő (az összlakosság 12.5 %-a), 1941-ben pedig 10049 fő volt (10.7%), ezzel még mindig aktív szerepet töltött be a régió társadalmi, gazdasági és szellemi életében.³⁶

A tokaj-hegyaljai zsidóság foglalkozási struktúrája a rendelkezésre álló összeírások alapján főbb vonalaiban jellemezhető. A régió zsidóságának túlnyomó többsége a 19. század folyamán bérlőként, vagy esetenként már önálló birtokosként, valamint kereskedőként tett szert jövedelemre. A kereskedők között még a 19. század utolsó harmadában is döntő többségben állandó üzlettel nem rendelkező házalók voltak. Újhely 1839-40. évi összeírása alapján a kereskedelemről élő városi zsidók aránya magas volt: az összeírt 328 fő közül 82 foglalkozott kizárólag kereskedelemmel: 13 „nagyobb”, 53 „kisebb”, 16 „házaló” azaz üzlet nélküli kereskedő élt ekkor a városban. A kereskedőkhöz hasonló arányban jelennek meg az összeírásban a haszonbérlők, akik közül a nagyobbak kocsmát, mézszárszéket, serfőzőt, a kisebbek pedig „kurta” kocsmát, pálinkafőzőt béreltek, vagy esetenként nagyobb bérlők alkalmazottai voltak.³⁷ II. József 1783-as Systematica gentis Judaicae regulatio-ja egyik pontjában lehetővé tette, hogy a zsidó kézművesek ezt követően ne csupán a nemesség számára, illetve céhekkel nem rendelkező városokban űzhessenek iparos mesterséget, hanem beléphessenek a céhekbe is. Az 1840-es nagy jogkiterjesztés aztán lehetővé tette, hogy „mesterséget akár maguk kezükre, akár vallásukbeli legények segítségével szabadon űzhetnek”.³⁸ Az országos folyamatok hatása Tokaj-hegyalján is érzékelhető volt: a 19. század derekán készült összeírásokban a zsidó kézművesek száma ugrásszerűen megnőtt, s az általuk végzett mesterségek köre is jelentősen kiszélesedett. A dualizmus időszakában a szabók, valamint suszterek száma volt a legmagasabb az iparszakmák képviselői között, mellettük a mézszárosok, pékek, valamint fuvarosok alkottak nagyobb csoportokat.³⁹ A hagyományos kézműves szakmákban – mint pl. ötvös, aranyműves, gombkötő, sapkás, szappanos – számuk elenyésző volt. A 19. században megindult, s fokozódó vagyoni differenciálódás ellenére a foglalkozási ágak vonatkozásában a régió zsidósága meglehetősen homogén maradt.⁴⁰

volt. Az ő tanítványa volt Hirsch Friedmann (1808-1874) olaszliszkai csodarabbi. Az 1840-es években Tokajban és Bodrogkeresztúrtban is jelentősebb haszid közösség működött.

³⁵ BALASSA 1975 311.

³⁶ FRISNYÁK 1997 73.

³⁷ Minderről részletesen lásd: CSÍKI 1999 b

³⁸ VENETIANER 1922 II. r. II. f. 103.1

³⁹ CSÍKI 1999 332.

⁴⁰ TAKÁCS 1989 118.

Zsidó borkereskedők Tokaj-Hegyalján

A Magyarország legjelentősebb szőlő és bortermelő vidékének számító, az alföldi és a kárpáti régió között jól körülhatárolható mikrokörzetként jellemezhető, 887 km² területet felölelő Tokaj-Hegyalján már a 17. század közepétől kezdődően a borkereskedelem számított a zsidók egyik fő megélhetési forrásának.⁴¹ A zsidóságnak a régió specifikumát jelentő szőlő- és borgazdasági komplexumokban történő térhódítása több évszázados történelmi folyamattal jellemezhető. A zsidó borkereskedők hegyaljai megjelenésének egyik legkorábbi dokumentuma a kassai polgárok 1609-ben kelt, Abaúj vármegyéhez írott levele, melyben Alaghy Menyhért mádi birtokán vásárló zsidók kapcsán tesznek panaszt.⁴² A tokaji bornak a 17. század eleje óta a 18. század közepéig jelentős és aktív felvevő területe volt. Szilézia, Lengyelország, Poroszország és Oroszország piacait javarészt a magyar borok uralták, mely alatt a kortársak elsősorban a tokaji bort értették. Krakkó, Lemberg, Tarnów és Tarnagrod kereskedői intenzív ügyleteket bonyolítottak a Hegyalján. A Lengyelországból érkező felvásárlók Bártfa, Késmárk irányában, a Dunajec, a Poprád és a Visztula folyókon szállították a hegyaljai bort. A külföldi kereskedők mellett a borvidék mezővárosaiban megtelepedett zsidók mind jobban bekapcsolódtak a kivitelbe, melynek célpontjai elsősorban szintén a lengyel területek kereskedelmi központjai, valamint Oroszország városai voltak. A 17-18. században a zsidók mellett a görögök is aktívan részt vettek a borkivitelben. A hegyaljai mezővárosokba a 17. század utolsó évtizedeitől betelepülő görögök 1725-ben olyan kiváltságokat kaptak, mely nemcsak a makedóniai származású görögökre, hanem a rácokra és örményekre is vonatkozott.⁴³ A 18. században a borkereskedelemmel kapcsolatos panaszokban a görögök éppúgy megjelennek, mint a zsidók s az alább még részletesebben is taglalt tiltó rendelkezések eleinte ugyanúgy vonatkoztak rájuk is.⁴⁴ Az árucseré irányítói a 18. században jellemzően még a görögök voltak, azonban a század végétől a vezető szerepet a régióban mind nagyobb számban betelepülő zsidóság vette át. Ellentétben a görög kereskedőkkel, a zsidók folyamatosan törekedtek szőlőterületek és borospincék tulajdonjogának megszerzésére is, s közvetlenebbül és több szálon kapcsolódtak a mezőgazdasági termelés különböző ágaihoz. Az izraeliták részben éppen a görögök szőlőit vásárolták meg: egy 1800-ból fennmaradt adat szerint egy izraelita Rózsa Márkus görög kereskedő szőlőjét 3000 forintért vette meg.⁴⁵ A görögök szőlőterületeik mellett egyéb ingatlanjaikat is eladták, így háttérbe szorulásuk a zsidó kereskedőkkel szemben meglehetősen intenzitással zajlott le a Hegyalján.⁴⁶ A zsidóság gazdasági súlyának megnövekedését érzékletesen támasztja alá, hogy a 18-19. század fordulójától a különböző tiltó rendelkezésekben – melyekben a görögök mellett korábban a rác és örmény kereskedők is megjelentek – már csak róluk esik szó.

⁴¹ Hegyalja fogalmának több mint három évszázados változását, a bortermő terület földrajzi határainak és a benne foglalt településállománynak az alakulását Balassa Iván foglalta össze átfogó ígénnel. BALASSA 2002

⁴² (...) *Kegyelmeteknek azt is meg akarjuk jelenteni, hogy immár nemcsak a lengyelek, hanem a zsidók is eljárnak (...) bort venni, és nemcsak bort vesznek, hanem szőlőterméseket is. Amint Alaghi uram is önagysága Mádon az zsidóknak 50 hordóra való szőlőtermést adott el, ők magok szedték, nyomták és töltötték az hordóban, minthogy önagysága házában vannak, nem férhetünk hozzájuk.* (...). Kiadása: Tört. Közlemények Abaúj vármegye múltjából I. (1910). 78-79.

⁴³ Ebben az időszakban a görög elnevezés összefoglaló neve volt a török területekről Magyarországra járó, vagy itt megtelepedett balkáni eredetű keresztény kereskedőknek. HÖGYE 1986 57.

⁴⁴ BALASSA 1991 654.

⁴⁵ BOROVSZKY 1905 322.

⁴⁶ CSÍKI

A lengyel piacon Hegyalja felértékelődése Északnyugat-Magyarország borvidékeivel szemben nem kizárólag a földrajzi okokban keresendő, hanem legalább annyira abban is, hogy a lengyel megrendelők elsősorban az édesebb borfajtákat, különösen az aszút kedvelték és keresték. Mindez összecseng a 18. századi zsidó borkereskedelem egyik legértékesebb forrásbázisának számító, bolechówi Dov (Ber) ben Juda (1723-1805) borkereskedő emlékiratában olvashatóakkal. A zsidók nemcsak kereskedőként, hanem árendásként is aktívan jelen voltak a borvidéken. Bodrogkeresztúron, Erdőbényén, Mádon, Olaszliszván, Tarcalon, Tállyán, Tokajban és Tolcsván a 17-18. század fordulóján feltűntek a zsidó bérlők.⁴⁷ A 19. század végére a régió összes földbérletének 20-30 %-a zsidó befektetők kezében volt.⁴⁸

A 17-18. század időszakát a zsidó borkereskedők fokozatos térnyerése jellemezte a Hegyalján annak ellenére, hogy az országgyűlési törvények több alkalommal hoztak tiltó vagy korlátozó rendelkezést erre vonatkozóan. Mária Terézia 1741. évi XXIX. törvénycikke „A borral való kereskedés, főleg az ország felső részeiben (azon családok s borhamisítások kikerülése végett is, melyek a mult esztendőök folytán e tekintetben előfordultak), a görögöknek, örményeknek és zsidóknak, a vármegyék s városok által végrehajtandó elkobzás büntetése alatt...” történő tiltásáról rendelkezett. II. József szabadkereskedelmet elősegítő törvényeit a magyar nemesség jelentős része kárhóztatta. Korántsem tekinthető általánosnak a saját korának egyik legsokoldalúbb egyéniségeként jellemezhető, elsősorban történetíróként ismert Szirmay Antal hegyaljai borkereskedelemmel kapcsolatos véleménye: „...a tapasztalás megmutatta a dicső II. József uralkodása alatt, amikor különbség nélkül mindenkinek szabad volt aszu szőlővel kereskedni, hogy ebből a lakosságnak semmi kára nem volt sőt inkább haszna.”⁴⁹ A szabad kereskedelem nemcsak a zsidók, hanem a polgárság, s általában véve a szabad vagy dézsmás szőlőt bíró tulajdonosok – jelentős részben jobbágyok – érdeke is volt, ugyanakkor a szabad asszúbor készítés és az azzal történő kereskedelem a kortársak szemében a feudális kiváltságokat ásta volna alá. Zemplén vármegye – javarészt a földbirtokosok nyomására – ugyancsak igyekezett adminisztratív eszközökkel akadályozni a zsidók bortermelését és -kereskedelmét, s tevékenységüket próbálta a korcsmárosságra visszaszorítani. A legnagyobb földbirtokosok érdekvédelmi szervezetének is számító vármegye már 1737-ben fontolgatta a fentebb idézett, négy évvel később országgyűlési törvényben is rögzített tiltást a görögök, örmények és zsidók borkereskedelmi tevékenységéről – igaz utóbbiak közül a lengyel útlevéllal érkezők számára engedményeket biztosítva.⁵⁰ A 18. század első felének megyetörvényszéki és közgyűlési irataiban több peres ügy és panasz maradt fenn a borkereskedelemben történt, zsidóknak tulajdonított visszaélésekkel kapcsolatosan. Az 1748. szeptemberében Varannón tartott megyei közgyűlés határozatban döntött a görögök és zsidók borkereskedelemtől való teljes eltiltásától, egyedül a kóser borok saját szükségletre történő készítését meghagyva.⁵¹ A döntés indoklásában az állt, hogy a zsidó és görög kereskedők gyenge minőségű, olcsó, s gyakorta már romlott borokat szállítanak Lengyelországba, jelentősen aláásva ezzel a tokaji bor renoméját.⁵² A törvényhozás bizonytalanságát jól példázza az a tény, hogy 1791 és 1819 között mindösszesen

⁴⁷ KOMORÓCZY 2012 I. 673.

⁴⁸ UNGVÁRY 2015 13.

⁴⁹ AZT 9 (1904) 325. Szirmay Antal a hegyaljai szőlő és bor egyik legkiválóbb szakértője volt a 18-19. század fordulóján: Szirmay Antal: A tokaji, vagyis hegyaljai szőlőknek ültetéséről, a boroknak csinálásáról és megtartásáról. Pest, 1810

⁵⁰ CSORBA 2011 139.

⁵¹ A borkereskedelemnek sajátos ága volt a mindvégig zsidó kézben lévő folyamat eredményeként megszülető kóser bor forgalmazása. A nagy lengyel zsidó községek nem egyszer a helyszínen ellenőriztették a szüretet és a borkészítést.

⁵² MNL BAZ ML SA Közgyűlési jegyzőkönyv 1748 580-581.

16 különböző rendelet szabályozta – gyakran egymással homlokegyenest ellenkező módon – a zsidóság szőlőterületekhez, borfeldolgozáshoz, valamint borkereskedelemhez fűződő viszonyát.⁵³ Az 1790-es években a vármegyegyűlés többször is rendelkezett kereskedelmi tilalmakról, egymást érő, szinte állandó vizsgálatokkal igyekezve azt bizonyítani, hogy a zsidók aszúkészítése, borkereskedése a hegyaljai bor romlását „betse vesztését” eredményezi. 1791-ben egy bizottsági jelentés alapján Zemplén vármegye elrendelte, hogy: „*Semmi Sidónak vagy Lengyelnek senki a maga házánál bort csinálni ne engedtesen, sem véle ne czimboráljon, sem részére vásárlást ne tehessen, se házába vagy borházába ne fogadhasson, sem Sidó Factor ne lehessen, sem asszu szőlővel kósert csinálni (csak ordinarium) actio Fiscalis vagy tömlöczözés büntetése alatt, és ugy a kül asszunak bé hozatolására adott csalárd bizonyító levél alá az jöjjön*”.⁵⁴ Ugyanezen év október 7.-én a vármegyegyűlés átfogó rendelkezést hozott a zsidók aszúvásárlásának, aszúbor készítésének, valamint a Hegyaljára történő idegen bor behozatalának megtiltásával. Egy 1801-ben hozott újabb vármegyei rendelet pedig engedélyezte ugyan a kereskedelmi tevékenységet, de további szőlőterületek megvásárlását, valamint az aszú- és esszenciakészítést a borhamisítás vádjával indokolva megtiltotta számukra.⁵⁵ 1804-ben újfent elrendelték, hogy a zsidók kötelesek eladni a tulajdonukban lévő szőlőterületeket, ám ennek végrehajtása/hajtatása nagyon vontatottan haladt és alig valósult meg.⁵⁶ 1808-ban a vármegyei közgyűlés előtt felolvasták azt a zsidó kereskedők által írt levelet „*mely szerént azán végzést hogy a bent lakó zsidókk tsinált bort venni ne legyen szabad, kegyesen változtatni és fel oldoztatni kéri, mivel ezen mind az adózó népnek káros, úgy magokat és az Esedezőkhöz kik egyedül speculatiobul élnek tovább terhek el viselésére alkalmatlanokká teszi*.” A kereskedők kérése meghallgatásra talált, már csak azért is, mert a korábbi tiltó határozatok hatására a „*földes uraknak fő jövedelme*”, vagyis a régió borkereskedelme a vármegyei közgyűlés tilalmat feloldó indoklása szerint csaknem teljesen megszűnt. Így tehát az aszúszemek megvásárlásának tiltása és a szőlőterületek zsidók általi birtoklásának további akadályozása mellett a kereskedelmi tilalmat a vármegye feloldotta. Az 1817-ben meghozott újabb vármegyei rendelkezésben a borral való kereskedést engedélyezték, ám a borkészítést a szőlővel rendelkező zsidók számára is tiltották. A zsidók szőlőtulajdonlásának tiltásáról hozott korábbi határozatot – vélhetően annak gyakorlati eredménytelensége okán – jelentős mértékben enyhítette a vármegye: csak a borhamisításon, vagy a törvény kijátszásán rajta kapott zsidók szőlőjének elvételéről rendelkezett. Két esztendővel később újabb engedményekről rendelkezett a vármegyei közgyűlés. 1819-ben kizárólag arra az esztendőre vonatkozóan, az aszúbor készítését, s az aszúszemek felvásárlását a Hegyalján élő zsidók számára – ám kizárólag csak az ő számukra – lehetővé tették, ami a korábbi rendelkezésekhez képest jelentős változást jelentett.⁵⁷ A mondhatni „kísérleti” jelleggel bevezetett reform a vármegye következő évi értékelése szerint nemhogy elősegítette volna a kívánt cél elérését, azaz a „*vevők szaporítását*” valamint „*az asszuszőlővel való kereskedés felelevenítését*”, hanem egyenesen „*a szegény adófizető nép tetemes kárával*” járt. Mindezek okán 1820-ban újabb, minden korábinál szigorúbb, a zsidóság számára jelentős visszalépést eredményező rendeleteket foganatosítottak, azzal indokolva, hogy: „*a legszorosabb felvigyázás mellett sem lehetett az alattomos Zsidó fortélyoknak féket vetni*”. A zsidókat eltiltották az aszúszedéstől, aszúbor és esszencia készítésétől, a járási szolgabíróknak pedig elrendelték, hogy 8 napon belül írják össze a zsidók pincéiben található borok

⁵³ BALASSA 1982 6.

⁵⁴ Matolay Gábor: Tettes Zemplén Vármegye Leveles Tárából Kivonatja a Hegyaljai Bortermesztés és Kereskedés eránti rendelkezéseknek 1613-tól 1842-ig. MNL BAZ ML SA Vegyes Közgyűlési iratok. IV-1/p/33. A forrást idézi : BALASSA 1974 147.

⁵⁵ CSÍKI 1999 54. jegyzet.

⁵⁶ BALASSA 1982 19-20.

⁵⁷ MNL BAZ ML SA Vegyes közgyűlési iratok 1842 IV-1/p/33.

mennyiségét. A hegyaljai lakosok számára szigorú büntetések hatálya alatt tiltották meg, hogy saját házuknál vagy borházuknál zsidók számára aszúszedésre, valamint borkészítésre lehetőséget biztosítsanak. 1821-ben 28 mádi szőlősgazda közösen tett panaszt arról, hogy a lengyel, porosz és sziléziai borkereskedők sorra elmaradnak a Hegyaljáról, ahol „*csak egy-két zsidó borkupecz uralkodik*”.⁵⁸ Nem sokkal később, 1827. szeptember 21.-én Zemplén vármegye közgyűlése ismételten tilalmat hozott a zsidók borkereskedelemben való részvételére vonatkozóan.⁵⁹

A helyzet ugyanakkor minden tiltás és törvényi korlátozás ellenére változatlan maradt: a zsidók borkereskedelemből történő kirekesztésére a gyakorlatban átfogóan és tartósan nem került sor. Az ebben rejlő paradoxon magyarázata az, hogy a zsidó borkereskedők monopol helyzetének kialakulása egy belső történelmi fejlődés törvényszerű eredménye volt. Míg a 16-17. századi hegyaljai magyar nemesség, elővételi jogával élve aktívan bekapcsolódott a borkereskedelembé, a Rákóczi-szabadságharcot követően fokozatosan kereskedelmi passzivitásba vonult. A magára nézve méltatlannak tartott kereskedelmi tevékenység helyett a bortermelő nemesség egyfelől várta, hogy a kereskedők helybe jöjjenek felvásárolni a bort, másrésztől folyamatos kifogásokkal és panaszokkal élt a vármegyénél a zsidó kereskedők tevékenysége miatt. A helyi szőlőbirtokosok hosszú távú gazdasági érdekeinek megfelelően a hatóságok tartósan és a gyakorlatban sosem korlátozták a „hiányszakmát” betöltő zsidó kereskedők tevékenységét a Hegyalján.⁶⁰ Az 1840. évi XXIX. Tc., mely biztosította a zsidók szabad mozgását, a bányavárosok kivételével szabad letelepedését, telkek szerzését, továbbá lehetővé tette azoknak a tevékenységeknek az üzését „miknek gyakorlatában eddig is voltak” lezárta a vármegye és a zsidóság között a borkereskedelem kapcsán zajlott évszázados küzdelmet.

A fentiekben áttekintett szabályozásokban rögzített korlátozások többször visszaköszönő „hivatalos” oka a borhamisítás megakadályozása volt. A zsidó kereskedők általi borhamisítás mértékét a hatóságok és a keresztény termelők egyes vélemények szerint minden bizonnyal eltúlozták.⁶¹ A zsidó kereskedők által elkövetett borhamisításokra vonatkozó források szisztematikus és átfogó értékelése mindezidáig nem történt meg, így annak valós mértékét pontosan nem tudjuk megállapítani. Ennek a kérdésnek az eldöntése azért is nehéz, mert a korabeli feljelentésekben, panaszokban gyanúba kevert zsidó kereskedők válaszai, s az egyes ügyek vizsgálati anyagai korántsem maradtak fenn olyan mértékben, mint maguk a feljelentések. Élhetünk a gyanúperrel, hogy a kortárs keresztény szőlőbirtokosok, boros gazdák sorozatos panaszait, melyekben az „*egy magát köztünk megfészkelte, csalárd faj*” borhamisításai – leggyakrabban mustármagozás, ólomvegyítés, és esszencialeszedés – ellen emelnek szót, bizonyos esetekben inkább a piacféltés generálta, semmint valós visszaélések. Így azt sem tudjuk, mennyire lehetett általános a bolechówi Dov (Ber) ben Juda (1723-1805) emlékirataiban olvasható eset: az 1740 és 1780 között a teljes Hegyalját behálózó kapcsolatrendszerrel bíró, jelentékeny forgalmat lebonyolító kereskedő különlegesen illatossá tudta tenni a hegyaljai bort azzal, hogy palackonként félpohárnyi spanyol bort kevert hozzá, s a keverést, mint titkot kezelte.⁶² Arra, hogy a tokaji bor hitelét erősen károsító hamisítást a magyar földesurak szintúgy üzhették, több forrás és árulkodik. A

⁵⁸ MNL BAZ ML SA Közgyűlési iratok Loc. 80. No. 27.

⁵⁹ Szemere József: Adalék a hegyaljai borkereskedelem történetéhez. Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez 1899 92.

⁶⁰ KOMORÓCZY 2012 II. 192.

⁶¹ CSÍKI 1999b 52. lábjegyzet.

⁶² Dov (Ber) ben Juda Bolechów, A magyar bor keverése, 1764. Dov (Ber) ben Juda Bolechów emlékiratai, 1790 körül. http://www.hebraisztika.hu/szovgyujt/KG_chrest_079.pdf (Letöltve: 2015. 09. 15)

19. századi mezőgazdasági szaksajtó vezérlapjának számító Magyar Gazda 1844-ben a következő vásárlói panaszról számol be: „...a tokajinak etikettjét következő felirat díszíté: Tolcsvai aszúbor 1822. Báró Luszenszky szőlőjéből. Nem egyéb volt a legközségesebb másnál, s ez volt ítéletük több hozzáértőknek...”⁶³

A vármegyei rendelkezésekből kirajzolódó, fentiekben röviden felvázolt kép alapján a kiváltságaihoz foggal-körömmel ragaszkodó vármegyei borkereskedő nemesség Tokaj-Hegyalja borászati válságának legfőbb okát egyértelműen a zsidóságban látta. Az ágazat krízishelyzetének kialakulásában azonban jóval összetettebb politikai és gazdaságtörténeti folyamatok játszottak szerepet. 1746 után alapvetően változtak meg a hegyaljai borkivitel esélyei. Az ekkor felállított Bécsi Kereskedelmi Tanács vámrendeletei miatt a magyar borok fokozatosan kiszorultak a külföldi piacról. A keleti piacok zsugorodásának oka az volt, hogy Szilézia porosz uralom alá került, s miután a Habsburg kormányzat a sziléziai porosz textilárakra óriási behozatali vámot vetett ki, válaszlépésként Nagy Frigyes a magyar borokkal szemben tett hasonló intézkedést.⁶⁴ 1766-tól a megemelt vám miatt az orosz piacról, Lengyelország első felosztását (1772) követően pedig a lengyel piacról kezdett kiszorulni a hegyaljai bor.⁶⁵ Ezek a folyamatok a 18. század utolsó harmadában tovább erősödtek. Mivel az osztrák bort nem terhelte behozatali vám, a magyar borok kivitelét viszont harminccaddal terhelték meg, a magyar borkivitel helyett a 18. század végétől az olcsósága miatt komoly vetélytársként jelentkező osztrák bor behozatala dominált. Lengyelország harmadik felosztását követően Galícia hosszú időre osztrák tartomány lett, így a magyar-lengyel közös vámhatár is megszűnt, s érvénybe léptek az osztrák vámrendszer korlátozásai.

A zsidó borkereskedők iránti ellenszenv valódi gyakorlati oka vélhetően sokkal inkább az lehetett, hogy a zsidó kereskedők jóval magasabb felvásárlási árat fizettek a szőlősgazdáknak, ezért komoly piaci konkurenciát jelentettek. Ez a feszültség legélesebben az aszúszemek kapcsán jelentkezett. Az aszúszemekből nem kellett dézsmát adni, ugyanakkor a földesúr kiterjeszthette rá elővásárlási jogát, éppúgy, mint az aszúborra.⁶⁶ Az aszúszemekért általában magasabb árat fizető zsidók borkereskedelemben történő bekapcsolódása a jobbágyok számára kedvező helyzetet teremtett, ám érthető módon fokozódó ellentétet szított a borvidék földesurairól, valamint a zsidó kereskedők között.

A faktorok megjelenése

A korszak forrásaiból kitűnik, hogy a 18-19. század fordulójának hegyaljai zsidósága több – egymással gyakran összefonódó – ágon kapcsolódott a szőlőhöz és a borhoz. A szőlővel, pincével rendelkező, aszúborot is készítő javarészt helybéli zsidóság, valamint a szőlőterületekkel ugyan nem, de a borvidék településein pincével viszont sok esetben rendelkező, javarészt külföldi borkereskedők mellett egy harmadik csoport is megjelent. Ők voltak a kereskedők és a termelők közötti kapcsolatok és tranzakciók fölött bábáskodó, a 18. század második felétől egyre növekvő gazdasági befolyással bíró helyi faktorok, azaz a közvetítők. Tevékenységük ellen a vármegyei hatalom a zsidó borkereskedőkkel szemben alkalmazott szankcióknál jóval határozottabban próbált meg fellépni.⁶⁷ A faktorok kivétel nélkül helyben élő zsidók voltak, hiszen a közvetítéshez rendkívül nagy helyismeretre, s nem utolsósorban helyi kapcsolatrendszerre volt szükség. A legtöbbjük kocsmát is működtetett,

⁶³ Magyar Gazda 1844 20. szám.

⁶⁴ PAP 1985 47.

⁶⁵ CSORBA 2011 140.

⁶⁶ Zemplén vármegye 1817-ben hozott rendeletében a földesurak aszúra vonatkozó elővásárlási jogát megszüntette. MNL BAZ ML SA Vegyes közgyűlési iratok 1842. IV-1/p/33

⁶⁷ A faktorok Tokaj-Hegyalja borkereskedelmében betöltött szerepéről átfogó alapossgal: BALASSA 1974

hiszen az idegenből érkező borkereskedők oda tértek be, ott szálltak meg. A faktorok mesterkedéseiről, inkorrekt üzleti magatartásáról folyamatos panaszok érkeztek a vármegyére. Ezeknek a panaszoknak a lényege abban írható le, hogy a faktorok gyakorta nyomott áron vásárolták, s hasonlóan nyomott áron értékesítették tovább a borokat, ráadásul úgy az eladótól, mint a vevőtől jutalékot számoltak fel az üzlet létrejöttét követően. Megegett az is, hogy a faktorok idegen, rosszabb minőségű borokat hoztak a borvidékre – nem egyszer a megvesztegetett helyi gazdák pincéiben elhelyezve – s azt értékesítették hegyaljaiként. Nem csoda, hogy már a 18. század végén megjelentek az eladókat és a külföldi kereskedőket egyaránt megkárosító faktorok (akik között a korabeli források között nemcsak zsidók, hanem kisebb létszámban keresztények is előfordultak) tevékenysége ellen általánosságban fellépő, szigorú büntetéseket kilátásba helyező rendeletek.⁶⁸ A faktorok kiszorítására számos javaslat hangzott el a megyegyűléseken, ezek közül az egyik legérzékletesebb Müller János lizskai lakos panaszja és javaslata: „...mivel senki az borát különben el nem adhatja, hacsak egy zsidó el nem komendálja. Kupecz nem vehet, hacsak azt zsidótól nem tudakozza, kinek van bora eladó...Ennek orvoslása oly módon találatna, hogy lenne minden Hegyaljai Városoknak Conscriptioja, akinek tetszése lenne, írná oda borát, mennyiségét, minéműségét és az állna a Város Házánál az asztalon, melyet az kupecz bátran kezébe vehetne. Tudakozás nélkül megtudhatná belőle, kinél van szándéka szerint való bor, egy kisbírót venne magához és megkeresné a gazdát.”⁶⁹ Mivel mindezek ellenére a faktorok által elkövetett visszaélések és így a velük kapcsolatos panaszok sem szűntek meg, egy 1826. január 21-én kelt rendeletben az egész Hegyaljára vonatkozóan beszüntették a közvetítők tevékenységét.⁷⁰ A vármegye azonban rövidesen rájött arra, hogy a teljes tiltást hozó rendelkezés – azon túlmenően, hogy ellentmondott az országos törvényeknek – a régió borkereskedelmének is áthidalhatatlannak tűnő gátjává válik. Így hát az általános tiltás helyett üdvözítőbb megoldásként kínálkozott a piac által egyébiránt igényelt, így gazdasági létjogosultsággal bíró közvetítői rendszer átfogó, racionalizált szabályozása. Erre került sor először 1830-ban, majd ezt követően még alaposabb és átgondoltabb módon 1835-ben.⁷¹ Az utóbbi rendelet minden hegyaljai városban egy 9 tagból álló faktorválasztó bizottság létrehozását irányozta elő, melynek a városi nemesek és polgárok mellett 2 kereskedő zsidó tagja is lehetett. A rendelet egyik kikötése, miszerint a kinevezetni kívánó faktorok között „Nem csupa Sidó, de egy keresztény köztük...” arra enged következtetni, hogy a közvetítői tevékenységet űzők túlnyomó többségben izraeliták voltak. A faktorok működésének szabályozása egyben azt is jelentette, hogy a vármegye elismerte szükséges voltukat, gazdasági legitimációjukat. A hatósági reformok remélt hatásai mellett maguk az érintettek, vagyis a hegyaljai borosgazdák is igyekeztek érdekérvényesítő szerepüket erősíteni. Ennek tudható be, hogy az „elhanyaglott bor kereskedésének talpraállítása, s virágzásba hozása”, valamint „a hegy allyai bor eránt meg csökkent bizodalomnak helylyre állítása” céljából a legjelentősebb hegyaljai szőlőbirtokosok és kereskedők 1834-ben létrehozták a részvénytársasági alapon működő Hegyaljai Borkereskedési Társaságot. A faktori rendszer működésének végleges háttérbe szorítása is bekövetkezett, mikor a nagytermelők érdekvédelmi szervezeteként megalakult a Hegyaljai Borművelő Egyesület, mely 1859 márciusában tartotta választmányi ülését Mádon. Az Egyesület legfőbb célkitűzése az volt, hogy a teljes régió borkereskedésének felügyeletét saját hatáskörébe vonja. A hegyaljai településeket 10 körzetre osztották fel, s az Egyesülethez tartozó – elsősorban a nagy- és középtermelő szőlősgazdák köréből kiválasztott –

⁶⁸ Zemplén Vármegye jegyzőkönyvei 1767/1820. MNL BAZ ML SA

⁶⁹ MNL BAZ ML SA Közgyűlési iratok 1821 Loc. 80 No. 28.

⁷⁰ BALASSA 1974 149.

⁷¹ A forrásokat idézi: BALASSA 1974 151-152.

borügynökök monopol helyzetbe kerültek, s nemcsak a borkereskedést tartották kezükben, hanem jogaik érvényesítésére hatósági támogatást is élveztek.⁷²

A reformok átütő és gyors változásokat azonban nem eredményeztek. Bő egy évtized múltán is inkább a problémák sorolása volt még napirenden, s ezekből úgy fest, hogy talán még a fentebb taglalt borhamisítási eseteknél is súlyosabb, megoldásra váró problémának számított a hegyaljai borkezelés korszerűtlensége, elmaradottsága. Kesselbauer Károly Vilmos, a tokaji bor és borkereskedelem jeles kortárs szakértője a tokaji bor gyors megecetesedése okán a következőképpen fogalmazott: „A mostani borművelésnek, már a pincében, úgyszólván semmit sem lehetne ellent vetni, minthogy a legegyszerűbb és legkényelmesebb, noha nem a leghasznosabb is, t. i. a tokaji bor nálunk nem is műveltetik – bepincéztetvén és megtöltetvén a hordók, a jóltevő természet legyen a tökéletes pincemester, legfeljebb egynéhány imitt amott hibázó abroncs üttetik föl és a hordók külsejéről a penész töröltetik le.”⁷³ A sommásan összefoglalt probléma azért vált égetővé a 19. század derekára, mert a tokaji bor nyugati vetélytársait ekkor már tudatosan, okszerűen kezelték. Annak ellenére, hogy ezek a borok a tokajinál jóval gyengébb minőségűek voltak, kevésbé romló voltak miatt jelentős piaci konkurenciává váltak.⁷⁴

A tokaj-hegyaljai zsidóság borhoz és borkereskedelemhez fűződő szerepének megítélésében a történeti irodalomban jóval kisebb hangsúllyal jelenik meg a tevékenységükhöz köthető, számos újításból és változtatásból álló „ágazati reform”. A zsidóság mobilabb jellegéből fakadóan mindenfajta újítás elsősorú terjesztőjének számított, s a modernizációval összefüggésbe hozható technológiai fejlesztések, eljárások szélesebb körű hegyaljai térnyerése jelentős mértékben a zsidóság közreműködésével valósult meg. Míg a korszak keresztény boros gazdái általában disznózsírral kenték be hordóikat tartósítás céljából, addig a zsidók kénnel is kezelt tölgyfahordókat alkalmaztak, s a bor minőségének megtartása végett gyakrabban váltottak új hordóra. Szintén a zsidóság közvetítésével jelent meg a 19. században a pasztörizációs eljárás, ami homogénebb minőségű borok előállítását tette lehetővé, s akadályozta az édes borok utóerjedését is.⁷⁵ Balassa Iván vetette fel annak a lehetőségét, hogy a Tokaj-hegyalja jellegzetes borfajtájának számító szamorodni megszületése a zsidók aszúbor készítését tilalmazó rendelkezések eredménye lehet. Az aszúszemek kisedése nélkül készített mustból kiforrt bort, azaz a szamorodnit a 19. század előtt nem említették, mint önálló borféléseget.⁷⁶

Összegzés

Tokaj-Hegyalja zsidósága a tárgyalt időszakban sajátos fejlődési utat járt be. A 18. századi bérlők közül a 19. századra tőkeerős vállalkozók fejlődtek ki, akik meghatározó szerepet játszottak a régió életében, gazdasági súlyuknál fogva a közigazgatás és a politika területein is jelentős pozíciókat bírva. A borvidék belső viszonyai miatt kialakult kereskedelmi úrt jó érzékkel és kiváló kapcsolatrendszerüknek köszönhetően kellő hatékonysággal töltötték ki, a vármegyei korlátozások ellenére szerepük megkérdőjelezhetetlen volt a helyi és távolsági árucserében. A tokaj-hegyaljai borok értékesítésében végzett tevékenységük alapján a szabadkereskedelem előfutárainak számítottak a régióban.

⁷² BALASSA 1974 155-156.

⁷³ Magyar Gazda 1846 94-95.

⁷⁴ BARTHA 1974 270.

⁷⁵ UNGVÁRY 2015 12.pé

⁷⁶ BALASSA 1982 41.

Felhasznált irodalom:

- BALASSA 1974 Balassa Iván: Faktorok (közvetítők) Tokaj-Hegyalja XVIII. század végi és XIX. század eleji borkereskedésében. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1973-74. 145-159.
- BALASSA 1975 Balassa Iván: A filoxéra Tokaj-Hegyalján. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. 13-14. (1975). 305-334.
- BALASSA 1982 Balassa Iván: Adatok a zsidók szerepéhez Tokaj-Hegyalja vidékének szőlőművelésében és borkereskedelmében. (1791-1841). MIOK Évkönyve. 1981-82. 5-47.
- BALASSA 1991 Balassa Iván: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történeti-néprajzi tanulmány. Tokaj 1991.
- BALASSA 2002 Balassa Iván: Tokaj-Hegyalja történelmének fő vonásai. Zempléni Múzsza II. évf. 3. (7. szám) 2002 ősz

- BARTHA 1974 Bartha István: A borkereskedés problémái a Hegyalján a XIX. század első felében. Agrártörténeti Szemle 16 (1974). 1-2. sz. 264-276.
- BENCSIK 1996 Bencsik János: A zsidók Tokajban 1869-ben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. 33-34. (1996)
- BENCSIK 1991 Bencsik János: A tokaji zsidóság a 18. század közepén. Szülőföldünk 16-17. (1991) 9-11.
- BENCSIK 1992 Bencsik János: Tokaj zsidó közössége 1820-ban. Széphalom 4. (1992) 221-230.
- BENKŐ-WIRTH 2015 Benkő Ágnes-Wirth Péter: Ami megmaradt...Hegyaljai zsidó házak. 2015.
- CSÍKI 1999a Csíki Tamás: Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. (A miskolci, a kassai, a nagyvárad, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848-1944) Budapest, Osiris, 1999.
- CSÍKI 1999b Csíki Tamás: A zsidóság városokba telepedésének és gazdasági térfoglalásának néhány sajátossága Észak-, Északkelet-Magyarországon. Studia Miskolcensis 3. (szerk.: Fazekas Csaba) Miskolc, 1999. 203-217.
- CSÍKI 1999c Csíki Tamás: A sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomszerkezetének néhány vonása a dualizmus idején. In: Tamás Edit (szerk.) Zemplén népessége, települései. In Memoriam Németh Gábor. Sárospatak, 1999. 322-336.
- CSÍKI 2003 Csíki Tamás: Városi zsidóság Sátoraljaújhelyen. In: Mnashe S. Davidovits (szerk.) A sátoraljaújhelyi zsidó hitközség emlékkönyve. Bne Brak 2003. 84-104.
- CSORBA 2011 Csorba Csaba: Sátoraljaújhely városkönyve. 750 év krónikája. Sátoraljaújhely 2011.
- FÉNYES 1851 Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851.
- FRISNYÁK 1997 Frisnyák Sándor: Tokaj-Hegyalja zsidó népessége (1840-1941). In: Bencsik János – Antal Gábor (szerk.): Tokaj és Hegyalja XVIII. Tokaj, 1997. 69-77.
- GÁBOR 2014 Gábor Anna: Mint folyó mentén a kertek. A zsidók betelepülése és építkezési emlékeik Északkelet-Magyarországon. 2014.
- HÓGYE 1986 Hógye István: A hegyaljai görögök és zsidók szerepe az árucserében 1711-1848. In: Szabadfalvi József és Viga Gyula (szerk.): Árucseré és migráció. Miskolc 1986. 57-63.

- KOMORÓCZY 1944 Komoróczy György: Borkivitelünk észak felé. Kassa, 1944.
- KOMORÓCZY 2012 Komoróczy Géza: A zsidók története Magyarországon I-II. Pozsony, 2012.
- KURDI 2005 Kurdi Krisztina: Galícia és a galíciai zsidóság a 18. század végén. In: Múlt és Jövő. 16. évf. 4. sz. (2005) 57-85.
- LIPPÓCZY 1974 Lippóczy Norbert: Tokaj-Hegyaljáról Lengyelországban 1726-ban. (A tokaji bor híre Lengyelországban a XVIII. század első felében. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1973-74. 161-172.
- PAP 1985 Pap Miklós: A tokaji. Budapest, 1985
- PIETSCH 1988 Pietsch, Walter: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. Valóság. 1988/11. sz. 46-59.
- PIETSCH 2003 Pietsch, Walter: A magyar vidéki zsidóság fejlődésirányzatai a 19. század első felében. Múlt és jövő. 2003. 8. szám. 75-82.
- SCHEIBER Scheiber Sándor: Hegyaljai zsidó sírkövek. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. 21. (1982) 177-194.
- SEBŐK 2013 Sebők László: A magyarországi zsidók a számok tükrében. 2013. Rubiconline
http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_magyarorszagi_zsidok_a_szamok_tukreben/
- TAKÁCS 1977 Takács Imre: A borhamisítás tilalmának változásai 1945 előtt Magyarországon. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1975-77. 231-261.
- TAKÁCS 1989 Takács Péter: A zsidók Tokaj-Hegyalja társadalmában a 18. század végén. In: Bencsik J.-Szappanos E. (szerk.): Tokaj és Hegyalja I. kötet. Miskolc, 1989. 115-122.
- TAKÁCS-UDVARI 1989 Takács Péter – Udvari István: Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. 28. (1989) 359-381.
- TAMÁS 1999 Tamás Edit: Zemplén vármegye népessége a XVIII-XIX. században. In: Tamás Edit (szerk.): Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Németh Gábor emlékére. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 37. Sárospatak, 1999. 265-297.
- UNGVÁRY 2015 Ungváry Krisztián: A zsidóság szerepe Tokaj-Hegyalja borászatában. Szőlő-levél. A Tokaji Borvidék Szőlészeti és Borászati Kutatóintézet kiadványa. V. évf. 5. szám. (2015) 12-13.

- VARGA 1992 Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. Századok 126. évf. 1. sz. (1992). 59-79.
- VENETIANER 1922 Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Budapest, 1922.
- ZELENÁK 1990 Zelenák István: Adatok a tokaji zsidók történetéhez. In: Bencsik János-Szakál Jenőné (szerk.): Tokaj és Hegyalja II. 1990. 89-94.
- ZELENÁK 2014 Zelenák István: Tokaji zsidó emlékek 2014